

A Martinovics- legenda*

Az 1848-as év forradalmi szellemében született *Vérmező* című Petöfi-versben olvassuk: „*Martinovics apát, Hajnóci, Zsigray, / Laczkovics és a szép ifjú Szentmarjay, / Ezek és több mások összeszövetkeztek, / Széttörni rabláncát a magyar nemzetnek...*” A Szentmarjay nevéhez kapcsolódó „szép ifjú” arra utal, hogy a kor – talán Kazinczy nyomán – részletesen ismerte a kivégzettek történetét. Bihar vármegye lelkes követe, Beöthy Ödön nemzeti „sérelemnek” nevezte a Bécsből indított és vezényelt pert. Újságcikkek és naplók szólnak a „Martinovics-nótájaként” ismert dal népszerűségéről, amelyre különösen jól lehetett magyar táncot jární. A születő Martinovics-kultusz mellett arra is érdemes figyelni, hogy az ezerhétszázkilencvenes évek elején felizzó nemzeti remények szimbolikus terébe tartozó „magyar zene, magyar tánc és magyar ruha” kultusza ismét divatba jött.

Nem meglepő tehát, hogy maga a „nagy hazafi”, a „turini száműzött”, a függetlenségi harc és a forradalom hőse, Kossuth tiltakozott, amikor a *Századok* 1878-79-es évfolyamában Fraknoi Vilmos először közzétette Martinovics-kutatásainak az eredményeit. „Psychológiai lehetetlenség” háborodott fel Kossuth, hogy a nemzet „mártírját” besúgónak minősítsék. Emlékei szerint apja jelen volt Martinovics degradációján (az egyházi rendből való kizárásán), s azt említette, hogy az apát a lealázó szertartás keretében is megőrizte emberi méltóságát. Kossuth ugyanakkor tisztában volt vele, hogy 1793-ban másféleképp gondoltak a francia eseményekre (és a jakobinusokra), mint előtte és jóval utána. A kezdeti lelkesedést döbbséget rémület szorította vissza. A terror borzalmainak hírei kevesekre maradtak hatástalanok. Magyarországon nem is volt összeesküvés.

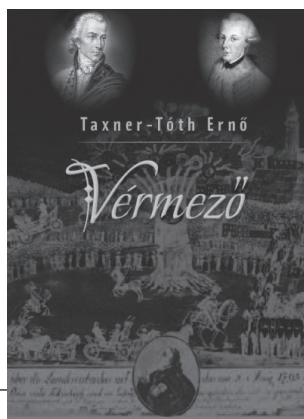
A magyar kutatás megelőzte Martinovics titkos pere forrásainak feltárásában a német nyelvterületet, ahol ezekkel alaposabban csak a második világháború után kezdtek foglalkozni. (Miután az „antifaszizmus” divatba hozta a

jakobinus mítoszt és a szabaddóműves legendát.) A magyar anyag 1876-ban került a királyi kúria irattárából a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárába, s vált kutathatóvá. Fraknoi ebből dolgozott, s következtetéseit először említett tanulmányában, 1881-ben pedig *Martinovics és társainak összeesküvése* című könyvben tette közzé. „Milléneumi történetében” Marczali Henrik szükségesnek tartotta meg erősíteni: „Adatait, melyeket a magunk kutatásaival kiegészítettünk, elfogadhatjuk, de felfogásával [...] nem értünk egyet.” Az első világháború után, amikor kutathatóvá vált a bécsi, titkos levéltárak anyaga is, Fraknoi alaposan átdolgozta és kiegészítette, illetve szűkítette munkáját, amelyet *Martinovics élete* címmel adott ki. Álláspontjához csatlakozott Mályusz Elemér, aki 1926-ban rendezte sajtó alá hatalmas forrásfeldolgozását *Sándor Lipót főherceg nádor iratai – 1790–1795* címmel. *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában* című, 1931-ben megjelent munkájában újból érintette a perrel kapcsolatos kérdéseket. Bár bizonyos marxista vélemények mindkettőjüket az „ellenforradalom” igazolásának szándékával vádolják, munkáikban a feltárt források önmagukért szólnak.

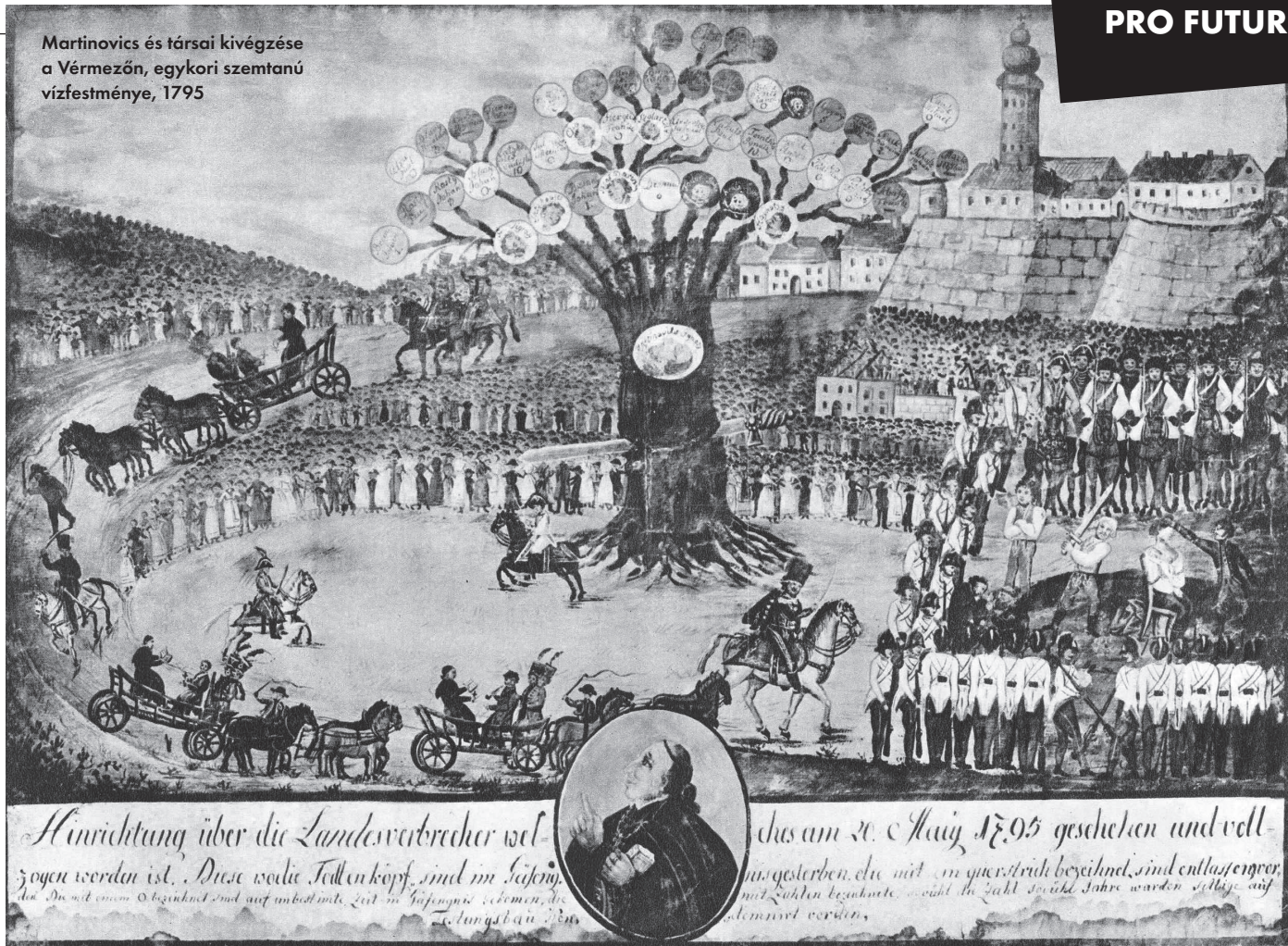
A feltáromunkát Benda Kálmán folytatta, aki az ötvenes években három kötetben adta ki a *Magyar jakobinusok* iratait. Találón írja erről a kutatásokat újabb források feltárásával kiegészítő Denis Silagi (Szilágyi Dénes) Münchenben megjelent munkájában: „In der umfangreichen Einleitung zum I. Band dieser Publikation bemüht sich Benda darum, die Kluft zwischen dem Zeugnis der Quellen und dem Programm einer 'parteiischen' Geschichtsschreibung [...] mit einer geistvollen Konstruktion zu überbrücken.” Pedig a Magyarországon iskolázott, de a szovjet hódoltság időszakában külföldre menekült szerző is a „haladás-reakció” ellentétpárjában gondolkodott. Az előbbi törekvéseket mutatta ki II. József és II. Lipót politikájában, szemben az előjogaikhoz ragaszkodó magyar rendekkel. Ennek megfelelően tárgyalta

Martinovics ügynöki munkáját, aki II. Lipót elképzeléseinek megfelelően végezte tevékenységét. Benda az 1980-as „akadémiai” Magyarország-történet *A magyar jakobinus mozgalom 1792–1795* című fejezetében – jegyzetben hivatkozva a szerzőre – helyenként szó szerinti fordításban tette magáévá Silagi gondolatmenetét. 2004-ben megjelent kötetében e kérdéskörre visszatekintve így írt: „Martinovics forradalmi iratait elemezve – mondja Szilágyi – II. Lipót elképzeléseivel találkozunk, ezek adják a 'jakobinus' elgondolások gerincét. Végső fokon tehát a magyar jakobinus mozgalom nem más, mint a II. Lipót által javított jozefinizmus illegitimitásba szorult változata.” Ezzel azonban Benda nem mindenben értett egyet, mert hozzátette: „az elégedetlenség 1793–1794 fordulóján az ország különböző részein nagyjából azonos módon és tartalommal jelentkezett, hogy ezek a ('forradalmi') jelenségek a kormányzatot egyre jobban aggasztották, ezt az adatok egybehangzóan tanúsítják.” Lehet, hogy ez így volt, de az udvart ennél jobban „aggaszthatták” a francia hadszíntéren elmaradó sikerek. És a konvent által ígért támogatás más országok forradalmáinak, amelyre a francia seregek közeledtével számítani kellett. Benda a Kazinczyval (és Szirmayval) kezdődő hagyománynak megfelelően emelte ki Hajnóczy szerepét, „akinek 1790-es, sőt azt megelőző tevékenysége országosan is nevet szerzett, és akinek egyre radikálisabb társadalmi és politikai nézeteire, valamint az egész országra kiterjedő baráti kapcsolataira egyaránt számos adat áll rendelkezésre”. Látni fogjuk, hogy ebben éppen a radikalizálódásra nincsenek adatok. Indokolt tehát ismételtlen idézni Benda véleményét, hogy „magyar jakobinusoknak szoktuk őket (Martinovicsot és társait) nevezni. Ebben hangsúlyos mind a két szó. Mert francia értelemben nem voltak jakobinusok.” A nyolcvanas években kibontakozó – röpiratokban és újságokban – megjelent nézetek, vélemények és politikai változtatásokra vonatkozó javaslatok XVI. Lajos kivégzéséig számos olyan elemet tartalmaznak, amelyeket 1792 után radikálisnak, illetve „veszedelmesnek” lehetett – a fennálló rend szempontjából – minősíteni.

Benda Kálmán felfogásának megfelelően dolgozta fel a történetet Barta János *Hét kopor-*

Martinovics és társai kivégzése a Vérmezőn, egykori szemtanú vízfestménye, 1795

só című könyvében az ifjúságnak szóló – rendkívül - olvasmányos formában. II. Lipót halála után, magyarázta, Martinovics megértette a magyar társadalom gondjait, s ezek megoldására szervezte „mozgalmát,” amelynek szellemét Hajnóczy határozta meg. Később Elek Judit tévéfilmjében a „titkosságra” került a hangsúly, ügyesen rájátszva a hetvenes-nyolcvanas éveket izgató nyilvánossághiányra és a működő besúgórendszerre, annak történelmi előzményét mutatva be. A film alapjául szolgáló szövegeket – többször kifejtetett meggyőződésének megfelelően – Benda Kálmán rendezte sajtó alá. Újabban Miskolczy Ambrus nagyszabású Kazinczy-elemzésének I. kötetében gazdagította új szempontokkal a Martinovics-, illetve Hajnóczy-legendát. Ezek közül legérdekesebb az, amit a titkos társasági kultúráról és a kor gondolkodásában a „titok” misztikus szerepéről írt. Széles összefüggésekbe helyezett, filozófiailag és nyelvészetiileg is megalapozott elemzésében keresi a republikanizmus és a demokratizmus jelenlétét. Miskolczy (közel sem egyedül a kor kutatói közül) a szabadkőművesek fennkölt nyilatkozataiból kiindulva jutott el a Martinovics-legendához, amelynek új és a korábbiaknál életképebb értelmezést adott. A szabadkőművesség szerepének túlhangsúlyozásával valószínűsíti azt a Bendától származó feltételezést, miszerint Hajnóczy körül már 1794 májusa – Martinovics Pestre érkezése előtt – kialakult egy „szabályok nélküli”, informális titkos társaság, amelynek Martinovics

adott kátéival határozott célt. Ettől vált ez a magántársaság „összeesküvéssé”, „mozgalmá”. Miskolczy számba veszi Martinovics „apát” – később tárgyalt – bűneit, de akárcsak Barta János, ő is figyelemre méltó műveknek tartja a II. Lipót halála után írott munkáit, köztük a kátékat. Később látni fogjuk a budai és a pesti szabadkőművesség 1793/94-re elmélyült válságát, amely Hajnóczyt és másokat visszariasztott az új – a régít magába gyűjteni akaró – szabadkőműves szervezettől. Kivonva magát a páholyok „hivatalos” munkájából, új – elsősorban tudományos és művelődésügyi – tartalmakkal igyekezett megtölteni régebbi ismerőseivel és barátjaival (köztük több egykori szabadkőművessel) folytatott levelezését. Nem elképzelhetetlen, hogy e Kovachich Márton György segítségével, illetve közös történelmi forrásgyűjtő terveikben való közreműködése miatt kialakított levelezőkörből néhány év szervezőmunkájával reformátor társaság alakulhatott volna, ehhez azonban 1794 tavaszán nem volt sem kellő idő, sem kellő ok. (Nincs is rá komoly jel.) Ráadásul azért sem, mert a csatlakozók politikai felfogásukat tekintve egymástól távol álló személyek, akiket csak a közös, tudományos cél hozott össze. Azt például tudjuk, hogy Kovachich nem tartotta szükségesnek a magyar nyelvű művelő mozgalmat, de kérdés vajon mit gondolhatott a nemzeti színház létesítésére szervezett adakozásról? És Hajnóczy? Kész volt-e arra, amit Kazinczy várt tőle hogy levelezőkörének mozgósításával

segítsen országossá fejleszteni az adakozást; vagy ő sem tartotta a magyar színházat elsődlegesen fontosnak? (Ahogy például az önálló drámát is író Verseghy is?) Soha nem fogjuk ezeket megtudni. Hajnóczy rendszeresen találkozott néhány tisztviselőtársával és a pesti, egyetemi tanárokkal, csak éppen a társasági élethez nem nagyon álltak rendelkezésükre a szükséges feltételek – az anyagiaktól az összegyűléshez szükséges otthonig. Vidéken élő ismerőseivel elvétve találkozott, Kazinczyval is csak levélben érintkezett, hiteles adatunk csak két, jóval korábbi találkozásukról van.

1794 nyarán Martinovics és a többiek le tartóztatását titokban hajtották végre, s az újságoknak nem engedték meg, hogy a vádról és a perről írjanak. Mivel az ítélezésben részt vállalókat és a felmentetteket szigorú titoktartásra kötelezték, bátor vállalkozásnak nevezhető Berzeviczy Gergelynek a kivégzések után írott *Der Majestaetprocess in Ungarn* című – kéziratban maradt – műve. A később közgazdasági íróként híressé vált Berzeviczy kiindulási pontja, hogy a magyar közvélemény II. József rendszerének összeomlásával – 1790-ben – a zsarnokság végét és a Habsburg-ház trónfosztását várta. A helytartótanács fiatal tisztviselőjeként Budán és a szomszédos Pesten kapcsolatban állt több vádlottal, ekképp ritka véletlen lehetett, ha elkerülte a találkozást Martinovicsal. Éppen ezért érezte kötelességének, hogy a történetről – minden kockázat ellenére – egész Eu-

rópát felvilágosítsa. A kor gondolkodásának megfelelően használta a „szabadság” eszméjét, miközben a „törvény” és a „törvényesség” követelményére hivatkozott. Felháborítónak tartotta, hogy Bécs oly módon élt vissza a törvényes igazságszolgáltatással, ahogy arra az önkényuralmáról írta Orosz- és Törökországban sincs példa. Az az akkor általánosan elfogadott meggyőződés vezette tollát, hogy e jogtiprással a művelt – „felvilágosult” – világnak szembe kell fordulnia. Berzeviczy később sem mondott le arról, hogy Európát közös műveltségre épülő egységnek lássa, ezért ragaszkodott az „irodalom” (és a hivatal) latin- majd németnyelvűségéhez. Szűk körhöz eljutó munkájával azonban a felelőssé tett bécsi udvart is meg akarta győzni arról, hogy a kivégzésekkel mélyen megsértette törvénytisztelő polgárait, és sokáig vérző sebet ejtett.

A titoktartás szigorúságára jellemző, hogy Berzeviczy nem tudta, melyik napon tartóztatták le Bécsben a meg nem engedett levelezéssel és jakobinus eszmék terjesztésével vádolt katonákkal (Hebenstreit, Riedel és Billeck) egy időben Martinovicsot. Arról a társaságról, ahová járt, nem szólt. Kiemelte, hogy Laczkovics, Hajnóczy, Szentmarjay és Sigray le tartóztatása után a megyék azonnal tiltakoztak a magyar alkotmány megsértése miatt, hiszen előjogaik ellenére magyar nemeseket fogtak le és hurcoltak „idegen” országba. Olyanokat, akik felett csak *magyar bíróság* ítélezhet. Martinovics ügye viszont, vélte, a bécsi bíróságra tartozik részben ottani társai miatt, részben azért is, mert ott élt, ott kapott II. Lipót császártól nyugdíját. Noha valószínűleg tudott titkos kapcsolatairól és feltűnést kedvelő életformájáról, elismeréssel írt képességeiről, kiemelte jártasságát a görög, a latin és a „kiművelt nemzetek” (olasz, francia, angol és német) nyelvekben, s hangoztatta „tudományos” eredményeit. Ennyiben biztosan eltért más kortárs emlékezőktől, akik csak rosszat mondtak az „apátról”, noha pozitív példákat ő sem közölt, valószínűleg szóbeszédéből hallott a Martinovics-történetről.

Unokaöccse volt az ítélelhozatalban részt vevő Berzeviczy András alnádornak, akitől négy szemközt hallhatott egyet s mást az ügyről. Úgy tudta, hogy Martinovics magával hozta II. Lipót saját kezűleg írott levelét, amelyet a vizsgálóknak meg kellett *volna* – találni, de nincs a peranyagban. A vádlottak célját a gazdag klérus visszaszorításában, a mágnások befolyásának csökkentésében, a parasztok terheinek mérséklésében, a polgárok jogainak biztosításában és az országgyűlési viták nyilvánosságában jelölte meg. Ahogy (a könyvben) látni fogjuk, ezek két-három évvel korábban nyilvánosan megfogalmazott – II. Lipóttól sem idegen – követelések voltak. Ennek megfelelően hangsúlyozta Berzeviczy, hogy eredetileg a francia forradalom sem a király, hanem a hierarchia, a trón mögött

álló papok és mágnások ellen irányult. (Erről is olvashatott a korabeli magyar sajtóban.) Egyetértett a bírósággal, hogy elfogadhatatlan fordulatot vett az észre és a szabadságra hivatkozó forradalom – különböző körülmények és csoportok által kiváltott „fejlemények” miatt – a terror időszakában. De – érvelt – a per idejére már megszűntek Franciaországban a vérengzések, a Directorium hozzákezdett a nyugalom helyreállításához, ekképp a magyarországi fellépés nem volt már időszerű. Különben is, a „jakobinusokban” sem vérgőzös gyilkosokat kell látni, hanem a szabadság barátait, akiknél sokkal veszélyesebbek a Habsburg Birodalomban hatalomra törő jezsuiták. (Ahogy a kor kedvenc szólama gyakran hangoztatta.) A magyar közvéleményre jellemzően a folyamatban levő háború befejezésének kérdései nem foglalkoztatták.

Tévesen gondolja a bécsi udvar, érvelt, hogy növelheti a „királyság” erejét a könyvek és a színházak ellenőrzése, a művelődés korlátozása, az újságok és a „journalok” szigorú cenzúrázása, a kávéházi élet és az olvasókörök betiltása meg a protestánsok gyanúba fogása által. Másfelől megtámaszthatja azt „szent évek és körmenetek” szervezésével. Az „udvar” – írta – II. József és II. Lipót politikáját megtagadva Martinovics ürügyén a tudás és a műveltség ellen lépett fel. Elméleteket, tudományos tételeket és „nem tetsző” gondolatokat minősített felségsértésnek. Több vármegye közgyűlésére hivatkozva veszélyeztetettnek látta – és láttatta – a véleménynyilvánítás szabadságának alkotmányos jogát. Noha példát nem mondott, hozzátette, hogy a megye- és az országgyűlésekről már el is távolítottak mindenkit, aki nem vetette alá magát a központi akaratnak. Bécsben most „bigott” ostobák uralkodnak a „magyar gyarmat” megfélemlített alattvalóin. Bezzeg Angliában, érvelt, a hasonló ügyeket nem titkosan, hanem nyilvánosan és szabadon vezetett perekben tárgyalták. (Ahogy a könyvben részletesen olvasható.) Hivatkozott a bécsi, porosz követ 1794. szeptember 6-ai jelentésére, amely szerint a magyar törvények nagyon szigorúak ugyan, de öfelsege „engedve veleszületett érzelmeinek és érző szívének” mindenkinek meg fog kegyelmezni. Nem így történt. Elsőnek vette észre azt a jogi képtelenséget, hogy már a Martinovics elleni ítéletben elmarasztalták azokat, akiknek ügyét még le sem zárhatták.

A kor nagy ellentmondását abban látta, hogy a törvény állandósága biztonságot, védelmet ad; a változtatások viszont javulást – a kor szavával: boldogságot – ígérnek az egyesnek és a köznek, de magukban hordják a bizonytalanságot, az értékek elvesztésének veszélyét. Másokkal együtt arra is rájött, hogy a „királyi” hivatalokban nem sokat számít a nemesi cím. 1788 óta a helytartótanácsnál dolgozott, ahol – ahogy édesanyjának megírta – a

„tanácsosok, titkárok, fogalmazók között sok az ’idegen’ és a nem nemes”. A forradalom „elfajulása” őt is izgatta, szerette „volna, ha Lajost nem végzik ki, hanem – Thomas Paine javaslata szerint – Amerikába száműzik”. „Magam is ezt kívántam volna, de ha egyszer már másként történt, nem tudom belátni, hogy az egyesült hatalmaknak milyen kivihető bosszúterve lehetséges. Ferenc császár egy fontos, elveszített tartományát (Belgiumot) akarja visszahódítani”, állította megalapozottan. „Ha Franciaországban kegyetlenségek, igazságtalanságok történtek is, milyen jogon avatkozhat be egy idegen hatalom egy szabad független nemzet belső ügyébe? [...] Óriási lesz az ellenállás – s ez a vihar és üldözés közepette csak növekedhet. Ez a (francia) nép akarata, ez ellen nem lehet háborút, erőszakot alkalmazni.” Berzeviczy nézeteit azért is érdemes hosszabban idézni, mert felfogása közel állhatott a per több vádlottjához.

Az ítélet általánosságban mozgó indokolása nem lebbentette fel a titok fátylát, senki nem tudhatta, hogy a magyar igazságszolgáltatás különösen szigorú büntetései miatt is sújtottak le a kivégzettekre és a bebörtönözöttekre. Miért „kényszerítette” ezt ki az uralkodó (és a nádor). Ezzel üzenhették mindenkinek: vigyázz, te is így járhatasz! A célt elérték, de óvakodásra és gyanakvásra készítettek mindenkit, aki szellemi, tudományos és irodalmi tervekkel foglalkozott. Noha az európai viszonyok és benne a Habsburg Birodalom gondjai gyorsan változtak, az uralkodónak – és az udvarnak – a napóleoni háborúk alatt nem volt oka, hogy a jótékony feledésbe merülő ügyet ismét a figyelem előterébe állítsa. Berzeviczy után Szirmay Antal nyúlt a tiltott témához, amiről a Kazinczy-fejezetben részletesen szó lesz. Kéziratban maradt munkája 1889-ben Kazinczy kritikai megjegyzéseivel együtt került a nyilvánosság elé – Aigner Lajos gondos kiadásában. Amikor 1918-ban a Martinovics-kultusz szolgálatában a szabadkőművesek ismét kiadták, Szirmay álláspontját alárendelték Kazinczy indulatos kritikájának.

A szabadságharc után a megélhetési gondokkal küszködő Pulszky Ferenc 1851-ben németül írt (feledhető) regényt a magyar jakobinusokról. Tudott Martinovics ügynök múltjáról, talán ezért került a romantikus történet középpontjába Szolártsik (regénybeli nevén: Szolarcsek) Sándor. A történet a Sándor Lipót nádor által újra felfedezett „Nyúlzigeten” (Margitszigeten) kezdődik, ahol Szolarcsek egy menekült, francia fiatalasszonnyal találkozik. Ez a szál azért fontos, mert Pulszky, a negyvennyolcas események meghatározó szereplője, kulcskérdésnek tekintette, hogy miközben az európai hatalmak le akarták rombolni a párizsi eredményeket, „a mindennapi életben el kellett viselni(ök) a francia szellem túlsúlyát”. A regénybeli összeesküvés sikerének előfeltétele, hogy ki tudja szab-

dítani a Pesten őrzött francia foglyokat. Mert – írta Pulszky – „Forradalmat Magyarország egyedül soha nem kezdhet, ez csak akkor sikerülhet, ha egész Európa lángban áll.” A szervezésre alkalmatlan magyarok legfeljebb helyi vezetői lehetnek. Történetében a meg gondolatlan Szolarcseket nem is a lovagregénybe illő titkos összeesküvés, hanem egy besúgó juttatja börtönbe, majd vépadra. A főszereplő életünként megy a halálba, mert szerelme nem volt elég erős, hogy a (francia) hősnőt életben tartsa. A történetből hamar kiderül, hogy Szolarcseknek menekülni kellene a „titkos policziához” tartozó Martinovics elöl. A nyugtalan fiatalember mégis elmegy egy találkozóra, ahol bekötik a szemét, majd – szabaddkőműves szertartásra emlékeztetően – álarcban, Catilina álnéven Martinovics – Hajnóczy és Szentmarjay társaságában – felesketti, hogy legyen kész életét az „emberiségnek áldozni”. A hős ennek elég vitathatóan tett eleget: az „emberiség ügyéről” kevés szó esik. A regény legrokonszenvesebb szereplője a fiát – határozott beavatkozással – megmentő Reviczky grófnő és a „filozófiától” – azaz az „emberiség” ügyeinek ideológiai alapú rendezésétől – idegenkedő, a természettudomány „világosságával” foglalkozó Kovács doktor. Legellenszenvesebb Ilia a szerb besúgó és Németh János királyi főügyész, a magyar korrupció megtestesítője, aki csak a fiáért harcoló anyával nem bír. Pulszky beállításában nem Bécs és nem a nádor mozgatta a szálat, hanem a jogügyi igazgató mértéktelen pénzvágya. Németh azért emel – vagy éppen nem emel – vádat, hogy az érintetteket megszarolhassa. Az ironikus hangon szóló regény olvassmányosságát segíti, hogy hősei olyanok, amilyeneknek a német közvélemény a magyarokat elképzelel: izgágák, naivak és a világ dolgaiban járatlanok. Pest vármegye alispánja hiába nagyhatalmú úr, pusztá végrehajtója a „fenti” – bécsi – akaratnak. Martinovics történetének bécsi szálát Pulszky – ahogy a szabadságharcos-forradalmár legenda képviselői általában – teljesen mellőzte. Regényében Pesten kerül sor Martinovics letartóztatására. Nyomban általánossá válik a félelem, mert mindenki tudja, „hogy a reakció kevés áldozattal meg nem elégszik”. Senki nem sejtette, hogy a hatalom „meddig akar terjeszkedni, mert gyaníták, hogy az önkénynek a törvény nem fog határt szabni”. Érdekes, hogy a sorukba beletörődők helyett – a regény szerint – Martinovics emel óvást az ítélet ellen. Pulszky regényének hősei lázadó álmodozók, fennkölt eszmék hívei, akik valóban alakítanak egy titkos társaságot, amelyről a hatalom megfigyelői tudomást szereznek. ♦♦

* Részlet a szerző *Vérmező* című, közelmúltban megjelent könyvéből (Kairosz Kiadó, 2016). A kötetben közölt jegyzeteket elhagytuk.

BOTOND GYULA

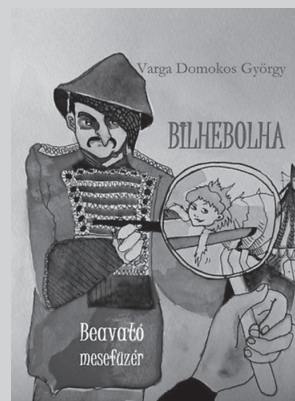
A BÖLCS TERAPEUTA

Bilhebolha, akit csak szeretni lehet. De hogyan lehet egy vérszívó rovar, egy bolhát szeretni? Hát úgy, hogy a szeretet magából a kicsi lényből, Bilhebolhából árad. Mert Bilhebolha valójában csak formailag rovar és mese, de lényegét tekintve egyik sem.

Bilhebolha jólelkű tanító-mester. Bolha létére átlatok és emberek fülében szeret megbújni. Két kényszerű táplálkozás között beszélget, olvas a gondolatokban és a lelkekben, átérzi és érti az emberi világot és, persze, az állatit is, segít titkok feltárásában, nehézségek megoldásában. És mindenki a szépet és a jót találja meg. Bölcselkedik, nem is akárhogyan. Mindez sci-fi, fantasy irodalom is lehetne, de nem az, hanem emberközeli, mesészerű és szeretetteljes. Bizony, a Harry Potter és a South Park után is lehet még eredeti, szép mesét írni, de ehhez olyan jóindulat szükséges, mint amilyen *Varga Domokos György*ben lakozik.

Varga Domokos György írói jólelkősége korábbi meseköteteiben (*Cin-Cin. Igaz mese egy kisfiúról és az ő barátjáról; Fittyfirity – Igaz történet egy hajléktalarról és a csodálatos kutyájáról; Habocska; Egyetlen történet; Tévé a tanyán*) is megmutatkozik. Varga Domokos György meséiben nincsenek gonoszok. Vannak viszont bajos ügyek, konfliktusok, civódások, vívódások, fájdalmak és félelmek, akárcsak a mindennapi életünkben is. Varga Domokos György meséi nem harccal, vagy pusztítással szórakoztatnak, hanem kedvességgel, játékosággal, humorral.

Bilhebolha alcíme: *Beavató mesefüzér*: mindennapi bajaink szeretetteljes megoldásainak titkába avatnak be a mesék. És a megoldásoknak nemcsak a gyakorlatából, hanem az elveiből, vagyis az ideákból is hiányzik a szeretet. Bilhebolha, illetve Varga Domokos György ebbe a titokba avatja be olvasóit anélkül, hogy magát a titkot néven nevezné. Bilhebolha az összes történetet egy Dini Dani nevű fiúnak meséli el, Varga Domokos György mesekönyvei gyakori szereplőjének.

Ha Bilhebolhát mint metaforát megpróbáljuk visszafejteni valamiféle valóságos, emberi hivatásra, tevékenységre, akkor a lelki vezető, né tán terapeuta-„munkakörök” mertülnek fel. Fontos, hogy Bilhebolha nem varázsló, nem bír emberfeletti vagy természetfeletti képességekkel, nem tesz csodát. Csupa olyan dolgot tesz, amelyet egy bolha ugyan nem, de egy ember

meg tud tenni, ha akar. És éppen ez a mesefüzér lényege, hogy beavasson saját meglevő képességeink ismeretébe és használati módjába. E képességek közül pedig talán a másik ember érzelmeinek, vágyainak és gondolatainak érzékelése a legfontosabb, amelyet szakszóval, empátiának nevezünk. A történetekben nem Bilhebolha oldja meg a bajokat, hanem a szereplők, akik hétköznapi emberek, gyermekek. Bilhebolha csak segít és beavat, de a beavatás után rá már nem lesz szükség.

Itt az élete vége felé járó öreg, bölcs Mesterrel beszélget: „– Ugye, akkor most a békés halálra várakozik éppen? – Miért tenném? – Mert, hogy olyan szép. Mert az élet megkoronázása. Az élet beteljesedése. A mennyország. – Úgyis eljön. Mióta világ a világ, mindenkiért eljött. – Hát, ez az! – rázott ki rögtön a hideg. Aztán valami szöveget ütött a fejembe: – És mi van akkor, ha a szép halálnak elébe vág az erőszakos halál? Ha, mondjuk, kitörne a háború, s eltrafálna minket egy golyó vagy egy bomba? Vagy itt teremne egy rablógyilkos? Ez mindent borítana, nem? Akkor nincs korona, nincs beteljesülés, nincs mennyország. Fuccs az egész életünknek. – A Mester mélyen hallgatott. Először azt hittem, hogy most megfogtam, erre már nem tud mit mondani. De aztán észrevettem, hogy csak lázasan keresi a fonal végét: hol fogjon hozzá? Végül ennyit mondott: – Ha hiszed, ha nem, kicsi Bilhebolha: sorsunk a saját fejünkben dől el.”

Varga Domokos György könyve mindenkié ajánlott olvasmány, aki szeretne gyermekének mesélni szép, beavató mesét.

♦♦ (*Varga Domokos György: Bilhebolha, mesefüzér; Hét Krajcár Kiadó, Budapest 2016.*)

SIMON ERIKA

A SZAVAKON TÚL

Búcsú Kocsis Zoltántól

Aszavakon túl zene van. *Kocsis Zoltán* élete és életműve azt sugallja: beszédes és egyben megfoghatatlan, gondolatokkal és érzésekkel teli muzsika.

Kocsis Zoltánnal hosszú évekkal ezelőtt vidéki otthonának szomszédságában, Zamárdiban találkoztam először. Pilinszky Jánosról beszélgettünk, kettejük barátságáról. Az interjú egyik fontos epizódja lett *Pilinszky és Bach* című könyvemnek. Évekkel később megszületett hosszú, könyvnyi beszélgetésünk életéről, munkájáról és világlátásáról. A címlapra ennyi került legfelül: *Zene Zene Zene*. Holott Kocsis nemcsak a zenéről szolt lényeglátó természetességgel, hanem ugyanolyan hévvel és erővel Széchenyiről és a magyarságról. Liszt és Bartók morális küldetéséről is.

Kocsis Zoltán bizonyára a kor egyik legnagyobb muzsikusi személyisége. Amit adott, az nélkülözhetetlen marad. De figyelmes szerénységgel befogadó is volt. A napokban tudtuk meg, hogy régi barátságuk gyümölcsként Kertész Lajos zongoraművész megküldte neki új, csaknem kilencvenéves korában készült Bartók-felvételeit. Kocsis Zoltán válasza a rengeteg koncert, próba és utazás ellenére hamar megérkezett. Megírta, hogy a lemezt nem kocsiban hallgatta meg, hanem otthon egymás után háromszor is. „Sokat tanultam belőle, gyönyörűek a felvételek!” A dicséret rangját az érti, aki ismerte Kocsist: ő mindenkor őszinte volt, csak azt mondta ki, de azt tétovázás nélkül, amit igaznak gondolt. A legtöbbre törekedett. A tehetségünk szerinti legjobbnál kevesebbet erkölcsstelenségnek tartotta, ezért volt követelő és igényes muzsikusával szemben is. A zene igazát, a remekművek magasságát képviselte szavaival is, akár alkalmas volt ez, akár alkalmatlan.

Találkozhattam Kocsis Zoltánnal kertünk teraszán Zamárdiban, a siófoki könyvtárban rendezett könyvbemutatókon, a Művészetek Palotájában és a Klebelsberg Kultúrkúriában, Hidegkúton. Felejthetetlen percek voltak ezek. Legyen szabad emlékezésül egyik legutolsó beszélgetésünk részletét közzétennem. Folytattuk a régen megkezdett eszmecsereét Pilinszky Jánosról.

*

– Ön, harmincegy évvel fiatalabb Pilinszky-nél. Csodálatos, hogy mégis bizalmas barátok voltak.

– János beavatott legfélétebb titkaiba. Persze, ezek közül sok titok művei által nyilvánossá is vált, úgy, ahogy Goethe egész életét és a világhoz való viszonyát kiolvashatjuk a *Faust*ból. Jánosnak azonban valóban voltak igazi titkai, ezeket nem a világ szeme elé szántuk, nem is beszélünk róluk. De valóban érdekes, hogy a köztünk levő nagy különbség ellenére tölem elfogadott tanácsokat.

– *Pilinszkyt sokan szerették és csodálták. Sok barátja volt-e?*

– Temetése után kezdtem összejönni olyan

emberekkel, akiket futólag már láttam a Hajós utcai lakásban. Voltak köztük Pilinszky számára is fontos barátok, s voltak rajongók és örült költönők, akik verseikről szerettek volna véleményt kicsikarni Jánosból. Nem akarta megbántani őket, de az igazat se tudta elhallgatni. Kinek-kinek hamar felismerte a lehetőségeit, közeledésükre adekvát módon reagált, azt mondhatom, hogy pedagógiai érzéke is kifinomultan működött.

– *Gondolom, Pilinszky János számára Bach valóban „a mélypont ünnepélye” volt. Rajta kívül milyen zenéket hallgatott még ilyen elmélyült vonzalommal?*

– Jancsi egy idő után bevált csatornáin eljutott oda, hogy jobban szereti Schubertet, mint Beethovent, s arra is rájött, hogy Schubertnek még a legjelentéktelenebb szösszenete, oda-vetett jegyzetlapja is többet ér, mint mondjuk egy másodrendű mesternek a főműve. Ezt a dolgot mindig az illető művekkel való szembesülés hitelesítheti igazán. Egyszer Richter-koncerten voltunk együtt, s Richter egy teljesen jelentéktelen Schubert-művet játszott – már nem emlékszem, hogy mit. Ha ma Schubert élne, s megkérdeznék tőle, hogy írta-e ilyen művet, talán azt mondaná, hogy nem emlékszik, azonban az a pici darab is az ő keze nyomát viselte magán. Nem szégyellem bevallani, hogy az ilyesféle felismeréseket Jancsinak köszönhetem.

(1975-ben a tours-i fesztivál idején az ifjú Kocsis Zoltánról írta Pilinszky: „Pár napja – a véletlen kegyelméből – valóban a zene jegyében élek. Kocsis Zoltán Richter meghívására már 23-án Párizsba érkezett, s baráti körben valóságos „zenei éjszakákat” töltöttünk együtt. Nem volt ez „házi koncert”, inkább „beszélgetés”. Játékában két elem ragadott meg leginkább: személytelen odaadása, s ugyanakkor személyiségének hallatlan ereje, fiatalos lendülete és homogenitása. Shelley és Petőfi lehetett ilyen!”)

– *Visszatérve Pilinszky Bach-élményéhez, van arra valami magyarázat, miért Bach zenéje volt számára a legfontosabb?*

– Nyilván azért, amit ő is mondott: Bach egy személyben volt szenvedő ember, kö-

nyörtelen diagnosztika és gyógyító orvos – melyik zeneszerző tudja még ezt teljesíteni? Kurtágot még régebben megkérdeztem, hogy kit tud bármikor hallgatni, s azt mondta: Bachot, Schubertet és Mozartot, ebben a sorrendben, mindegyiket bármikor, de a gyakoriságuk ilyen sorrendű. Azt hiszem, hogy én is. Ott van például Bartók, akit nem lehet mindig hallgatni. A boldog nyugalom hangvétele Bartók műveiből hiányzik, azonban Bachnál megtalálja ezt az ember és a másik kettőnél is. Érdekes, hogy a sokkal vitálisabb Mozart Kurtág értékrendjében hátrébb szorul, mint Schubert. Nem azért, mert Schubert divatos vagy divatosabb, hanem azért, mert a maga egyszerűségében elvont és jobban az emberi lélekhez szól, mint Mozart a maga cizelláltságával és artisztikumával, s pontosan ezek miatt viszonylagos bonyolultságával. Mozart nem egyszerű, hiába mondja nekem bárki is azt. Egyébként Bach után, azt hiszem, Jancsinál is Schubert jött, ő tökéletesen ráértett.

– *Mennyire volt nyitott különböző zenei stílusokra?*

– Nyitott volt, abszolút nyitott. Brucknerre én irányítottam rá a figyelmét, de a régi kedvencei megmaradtak. Gondosan ügyelt arra, hogy amit magának felfedezett, az örök legyen – és bizony igen jókat fedezett fel, mert jó irányba vitte az ízlése. Nem hiszem, hogy volt neki ebben a tekintetben profi vezetője, mondjuk olyan profi vezetője, mint a teológiában Jelenits István. Zenehallgatások révén talált rá zenékre, kapott ajándékba lemezeket, de maga is vásárolt.

– *Az is különös, hogy Pilinszky Bachot ugyanúgy lelki vezetőnek tartotta, mint Kempis Tamást.*

– Persze, s azt is írta, hogy Bach nagyobb gondolkodó, mint Kant. Igen, csak erről nincs mit beszélni, mert ez tényleg olyan, mintha beszél valaki a kábítószeréről anélkül, hogy valaha kábítószerhez nyúlt volna, vagy fűtött, brüsszeli szobákban vitatkozna a cigánykérdésről anélkül, hogy valaha egy putri közelébe ment volna. Lényeg a megtapasztalás. Nekem is vannak ilyen élményeim, abszolút át tudom érezni, hogy bizonyos pillanatokban mennyire meghatározó a megtapasztalás, márpedig Jancsinak voltak ilyen bizonyos pillanatai. Ő például nemcsak mondta magáról, hogy időnként depressziós, hanem elég komolyan küzdött is ezzel a jelenséggel. Amikor az ember befordul a fal felé, s csak azt nézi, miközben semmi nem jut eszébe, a mélypont ünnepélyének is lehet nevezni, mint ahogyan ezt ő sokszor tette. Úgy vélem, hogy ez a depresszió mindenképpen egy szellemi terméketlenség következménye, amelyből ki kell húzza az embert valami, s őt Bach húzta ki. Lelki támaszáért Bach zenéjéhez bármikor lehet fordulni. ♣

INKEY ALÍZ

„Szép leány volt”

Emlékezés
Bara Margitra

(Kolozsvár 1928 – Budapest 2016)

„Margit volt a magyar színésznők között a legtitokzatosabb szépség – így jellemezte Bara Margitot Töröcsik Mari. – Képes volt a nők minden rétegét képviselni. Az úri Magyarország előkelő asszonyait éppúgy, mint a cselédlányt a *Bakaruhában*.”

Ezt a filmet, Bara Margit és Darvas Iván főszereplésével, legalább háromszor láttam. Nem tudtam betelni a film hangulatával, elvarázsolt és egyre jobban tetszett. Sok év múlva elővettem Hunyady Sándor novelláját. Kíváncsi voltam, hogy ő milyenek írta le Jakab Vilmát, a cselédlányt. Idézek a könyvből.

„Igazán szép leány volt. Gesztenyeszín hajú, szürke szemű. És mintha szűk lett volna teli arcán a gyöngéd sárgásbarna bőr, feszült az orra, az ajka, az álla. Szinte azt éreztem, hogy a szemét is nehezen tudná lehunyni,

olyan rugalmas ellenálló kis izmok feszülnek mindenütt, friss bőre alatt. Megfogtam a karját. Hová méccé?”

Elképedve olvastam, hogy mennyire illik a leírás Bara Margitra. Magam elé raktam édesapám fotóit a filmből, s néztem Jakab Vilmát.

Eredetileg Kovács András filmrendező találta rá a novellára. Odaadta kollégájának, Fehér Imrének, és segítette a film létrejöttében. Így Imre elkészíthette a 20. század egyik legszebb magyar filmjét.

Ritkán említik meg Badal Jánost, a film operatőrét, pedig illene, hiszen a képi világát ő álmodta meg. Bara Margit első filmjének, a Ranódy László rendezte *Szakadéknak* is édesapám volt a fotósa. Ő készítette az első fotós filmplakátot, amely nagy tetszést aratott.

Azután jött a *Bakaruhában* és néhány évvel később a *Szegény gazdagok*. Így apámnak

lehetősége volt gyönyörű Bara-portrék készítésére.

Én a *Pacsirta* című filmben forgattam vele először. Elegáns volt, kedves, halk szavú, aki személyes varázsával másokból is kiváltotta a tiszteletet. Azután néhány évre vízipólós férjével, Gyarmathy Dezsővel és kislányával külföldre távozott.

Amikor 1998-ban Balázs Béla-díjat kaptam, s nagy kiállításra készültem a Duna Galériában, Bara Margitot is megkerestem, mert úgy éreztem, megtisztelő lenne, ha kitehenném a fotóját. A kertjükben fotóztam le, majd leültünk egy kicsit beszélgetni. Akkor mesélte el a következő történetet.

– Amikor Erdélyből átjöttem, nagyon sok emberrel kellett egyszerre megismerkednem. Egy alkalommal elmondták, hogy a vetítésre Szóts István is eljön. Nagyon megörültem, hogy személyesen is megismerhetem az *Ember a havason* rendezőjét. Azután sokáig nem találkoztunk, majd egy nagy társaság közepén megint bemutatkoztam neki. Pár hét múlva a filmgyár udvarán kollégákkal beszélgettünk, amikor feltűnt Szóts István. Hogy megelőzze az esetleges harmadik bemutatkozásomat, gyorsan a következőket mondta:

– Margitka, ha legközelebb találkozik egy férfivel, akit nem ismer, az én vagyok. ♦♦

Jelenetek a *Bakaruhában* című filmből
Darvas Ivánnal Fotó: Inkey Tibor

GELESZ ANDREA

GYÓGYÍTÓ HANGOK

A Művészetek Palotájától Párkányig

(Lovász Irén és a Groove & Voice Trio koncertjei)

Spirituális utazásra hív Lovász Irén, Mizsei Zoltán és Horváth Kornél *Hangtájkép* című lemezének hanganyagát bemutató koncertje. 2006-ban indított az énekesnő *Gyógyító hangok* címmel egy lemezsorozatot, amelynek legismertebb részei az *Égi hang* és a *Belső hang*, míg a *Hangtájkép* az utóbbi újragondolása.

Már az előadás első percei arra ösztönöznek, hogy az ember becsukja a szemét, hátradőljön a székén, átadja magát egy meditatív élménynek, s elinduljon a négy fő elemet, a földet, a vizet, a tüzet és a levegőt megidéző úton. Kifelé a természetbe, s befelé önmagunkba. Mindegy, hogy a néző a Művészetek Palotájában ül, vagy a párkányi kultúrházban, az előadás hatása ugyanaz. A MŰPA technikai felszereltségével nem lehet versenyezni, míg a párkányi koncertnek az Esztergomi Bazilika és a Mária Valéria híd közelsége ad szimbolikus jelentéstöbbletet. A budapesti koncertet már az év elején, februárban hallhattuk, míg a határon túli előadás időpontja november 13-a, a magyar nyelv napja volt, nem véletlenül.

A Weöres Sándor megzenésített versével induló koncert hangok, ízek, színek és illatok felidézésével varázsolja el érzelmeinket. A négy őselem fokozatosan kibomló, archaikus népdalokban jelenik meg. Egy-egy dallamrészlet, variáció hol a hangszeres kíséretben, hol az énekekben hallható, aztán a csodálatos, tiszta énekhangban egyszer csak megszólal a dallam a maga teljességében. Aki hallotta az így megszülető *Szivárvány havasán* kezdetű népdalt, sokáig nem felejteli el az élményt. A bravúros impro-

A trió lemezének borítója

vizációkban elrejtett magyar népdalrészletek más népek zenéjének jellegzetességeivel keverednek harmonikus egységet alkotva. A különböző tájak hangjaival megszólaló világzenében fellelhetők ősi, törzsi elemek, keleti motívumok és gregorián dallamok is. Minél többször hallgatjuk, annál több forrást fedezünk fel. A három művész egyszerre rezdül, teret engedve egymás virtuozitásának. A szakma és a közönség elismerését bizonyítja, hogy évek óta képviselik kultúránkat a magyar népzene és a világzene élvonalában. Számos hazai és nemzetközi díj birtokosai. Horváth Kornél a londoni Rhythm magazin legjobb ütőhangszeres jelöltje az idei évben. Az előadóművészek sokoldalúságát bizonyítja a színpadon látható sok, különleges hangszer. Horváth Kornél mesterien bánik a következő hangszerekkel: wadedrum, pandeiro, doumbek, udu és altfuvola. Mizsei Zoltán szintetizátoron játszva ad az archaikus zenének modern jellegzet, énekével pedig Lovász Irén méltó partnere.

Ebben a zenében minden egymásra épül. Üzenete van a hangoknak, a színeknek és a mozdulatoknak. Végigmegyünk az emberi lét főbb szakaszain a születéstől a halálig, megéljük férfi–női szerepeinket, gyermeki és szülői érzéseinket, szerelmünket és bánatunkat. Az archaikus népdalok képei, szimbólumai lelkünk tudattalan tartalmait szölik meg, s gyógyító hatásuk van. A panteisztikus szemléletet tükröző felfogás szerint az emberi lélek minden alkotóelemben megtalálható. A halál elfogadása része a kerek egésznek. A „fűjnek a fellegek” kezdetű népdal a természet és az emberi sors párhuzamának gyönyörű

Koncert a Művészetek Palotájában

megfogalmazása, meghajlás a természetfölötti hatalom akarata előtt. Az altfuvola bevezetése titokzatos, légi hangulatot áraszt. A mennyország kapuját megidéző népdalt követő gregorián dallamok pedig a hit megtartó erejét sugározzák.

Az ötödik elem a világ tengelye. Egy mantrát hallunk itt, amely meggyőz minket arról, hogy a világban valahol mégis egyensúly és rend van „Gyökereim erősen, gyökereim biztosan tartanak a szélben” – éneklir Lovász Irén, s tudja, hogy az énekek és a szavaknak teremtő erejük van. Lovász Irén művészi pályája mellett egyetemi docens, tudományos munkáiban néprajztudománnyal, antropológiával, kommunikációelmélettel és művészetterápiával is foglalkozik. Munkáinak elolvasása segít megfejteni a kódot, amely közelebb visz művészi előadásainak értelmezéséhez. *Szagrális kommunikáció* című monográfiája sokat elárul az ősök szavait és tudását közvetítő előadóművész szerepéről is. A könyvben megfogalmazott gondolat, miszerint a különböző művészeti ágak, irodalom és zene gyökere közös, a koncertnek is üzenete. Weöres Sándor két verse ad keretet az előadásnak. Az *Ének a háttartalanról* című zene és költészet, képei pedig az ember és a természet elválaszthatatlanságát jelzik. Művész és transzcendens kapcsolatáról Lovász Irén templomi koncertjei árulnak el legtöbbet.

Lovász Irén és művésztársai tudják, hogy létezik népek és kultúrák feletti kommunikáció, s hogy ennek legjobb eszköze a zene. A Művészetek Palotájában és a párkányi koncerten ráadásul megszólalt virágének, moldvai csángó népdal és hullámzó, gyönyörű, katalán zene, s ezzel kívántak jó éjszakát a nézőknek. Lovász Irén épp olyan magától értődő természetességgel tudja előadni a török virágéneket a MŰPA vagy a párkányi kultúrház színpadán, mint a lapp joikut a Kínai Nagy Falon állva, amikor kínai zenetanárokat tanított magyar népdalokra és a Kodály-módszerre. A népzene segítségével szabadon képes szárnyalni, mint a madár. A legkülönbözőbb kultúrák és korok között ível zenéjével és hangjával határtalanul, de a saját mantrájának szavait idézve: mindig a gyökerektől indul, amelyek „erősen és biztosan tartanak a szélben”. És minden nagy ívű, zenei kaland és utazás után hazatér „vissza le a földre”. Ehhez remek útítársakra talált két kiváló zenésztársában. ♡